

DEHQONCHILIKDA BEGONA O'TLARNI O'RGANISH VA ULARNING ZARARI.

Ortiqova Lola Soatovna

dotsent, JDPU

Abrorova Kumush Muhammad qizi

st-o'qituvchi. JDPU

Inson tomonidan ekilmaydigan ammo ekinlar orasida o'sib, ularga zarar yetkazadigan o'simliklar begona o'tlar deyiladi. Begona o'tlar haqiqiy va shartli begona o'tlarga bo'linadi. Haqiqiy begona o'tlar bu ekinlar orasida o'sadigan yovvoyi o'tlar. Shartli begona o'tlar yetishtirilayotgan ekinning u yer, bu yerida uchraydigan madaniy o'simliklardir. Masalan, paxtazorda uchraydigan makkajo'xori, tarvuz, pomidor shartli begona o't hisoblanadi. Ba'zi begona o'tlar alohida ekin orasida o'sishga moslashgan. Masalan, kurmak sholipoyada, zarpechak dukkakli ekinlar orasida o'sishga moslashgan. Begona o'tlar qishloq xo'jaligiga juda katta zarar yetkazadi. Ular hosil miqdori va sifatini pasaytiradi. Begona o'tlar tufayli dunyoda har yili 20 mlrd dollar atrofida zarar ko'riladi. O'zbekistonda esa, har yili 15-20% paxta, 10-12% sabzavot hosili kam olinmoqda. Valpi harajatlarning sezilarli qismi begona o'tlarni yo'qotishga sarf qilinmoqda. Begona o'tlar alohida ekin orasida va qishloq xo'jaligi ekinzorlarida o'sishga moslashgan o'simliklardir

Go'za qator orasidagi begona o'tlarni yo'qotish uchun gektariga 25 ishchi kuni yo'qotilmoqda. Begona o'tlarni chopiq qilish paytida nihollarni o'rnidan ko'chib ketishi va shikastlanishi tufayli ko'chat qalinligi kamayib ketadi. Hosilga begona o'tlar urug'i, mevalari va barglari qo'shib ketishi natijasida uning sifati yomonlashadi. G'umay, ajriq, qamish kabi begona o'tlar bilan kuchli ifloslangan yerlardagi ekinlarni parvarish qilish nixoyatda qiyin kechadi. Erta bahorda har xil madaniy o'simliklar unib chiqmaganda begona o'tlarda ko'payadi, keyinchalik madaniy o'simliklarga o'tadi. Kampirchopon, kakra, g'umay kabi o'tlarning urug'larida, organlarida zaharli moddalar bo'lib, odam va hayvonlar uchun zararli hisoblanadi. Kanal, ariq va boshqa sug'orish shaxobchalarida o'sadigan begona o'tlar suvni oqishini susaytirib befoyda sarflanishiga sabab bo'ladi.

Begona o'tlarning biologik xususiyatlaridan biri ularning serurug'ligidir. Masalan, bir tup yovvoyi gultojixo'roz - 500000, olabuta-150000, tuyaqorin 200000, ituzum - 45000, semizo't - 200000 ta, ayrim begona o'tlar milliondan ortiq urug' hosil qiladi, madaniy o'simliklarning ko'pchiligining urug'lari soni esa 200-300 tadan oshmaydi.

Begona o'tlarning urug'i unuvchanligini uzoq yillar davomida saqlaydi. Tajriba ma'lumotlari bo'yicha semizo't urugi 40 yil, tugmachagul 57 yildan keyin unuvchanlik qobiliyatini 6-18,2% saqlagan, itqo'noq urug'i-29°C sovuqda, yantoqniki 85-95°C issiqda unuvchanligini yo'qotmagan. Buni ularning urug'i suv, havo o'tkazmaydigan maxsus qobiqqa o'ralganligi bilan izoxlash mumkin.

Olabuta yetilganlik darajasi har xil bo'lgan urug'lar qiladi. Yirik oqish urug'lar

birinchi yili, mayda jigarrangli urug'lar ikkinchi yili, mayda qalin po'stli qora yaltiroq urug'lar esa uchinchi yili unib chiqadi. Begona o'tlarning urug'i har xil muddatlarda unib chiqaveradi, shuning uchun dalalarda yil davomida begona o'tlarni uchratish mumkin. Agar ular bir vaqtda unib chiqqanda edi, ularni yo'qotish ancha oson bo'lar edi.

G'umay, ajriq, qamish, salomalaykum, qo'ypechak, yantoq, kakra kabi ko'p yillik begona o'tlar ildizpoyalarining bo'laklari, ildizbachkilari hamda urug'lari bilan ko'payadi. Bir yillik va ikki yillik begona o'tlar asosan urug'lari bilan ko'payadi. Begona o'tlarning urug'lari shamol, suv, g'o'ng, hayvonlar, qushlar va urug'lik bilan tarqaladi. Qamish, ilono't, oqbosh, qoqio't urug'lari shamol yordamida tarqaladi. Shuvoq, qo'ytikan, tuyaqorin kabi o'tlar kuzda dumaloq shaklga kirib, shamolda dumalab yo'l-yo'lakay urug'ini to'kib ketaveradi. Qo'ytikan, g'o'zatikanda, ilashuvchi moslamalar bo'lib, hayvonlar juniga odamlarning kiyimiga yopishib tarqaladi. Qora ituzum chug'urchiqlar yordamida tarqaladi. Begona o't urug'lari yaxshi tozalanmagan urug'lik bilan ham tarqaladi.

Tozalanmagan bug'doy urug'larini ekish natijasida lalmikor yerlarda o'sadigan begona o'tlar sug'oriladigan yerlarga ham kirib kelmoqda. Begona o'tlar dalalarga solinayotgan chirimagan go'ng bilan tarqaladi. Ma'lumki, zarpechak ko'pincha yantoqda parazitlik qiladi. Shuning uchun ham yantoqli joylarda boqilgan qo'y va echkilarning go'ngini beda, poliz, sabzavot ekinlari ekiladigan yerlarga solish ana shu ekinlarni zarpechak bosishga olib keladi.

Ajriq, g'umay, qamish kabi begona o'tlarning ildizpoyalari qishloq xo'jalik mashinalarining ishchi organlariga ilashib tarqalishi ham mumkin. Ana shu o'tlar bor joylarni diskli boronalarda boronalash ildizpoyalarni mayda bo'laklarga bo'linishi va bir qancha yangi o'simliklar paydo bo'lishiga olib keladi. Begona o'tlarning biologik xususiyatlarini yaxshi bilish kurash choralarini samarali o'tkazishni rejalashtirish imkonini beradi.

O'zbekistonda begona o'tlarning 72 ta oilaga mansub bo'lgan 841 turi uchraydi. Shundan 519 turi bir yillik, 322 turi ko'p yillik o'simliklardir. Ishlab chiqarish sharoitida esa, ularning muhim biologik xususiyatlari, ya'ni oziqlanishi yashash davri va ko'payish usuliga ko'ra quyidagi klassifikatsiya mavjud.

Noparazit begona o'tlar: Bu guruxga yashil bargga va ildiz sistemasiga ega bo'lgan hamda tuproqdagi suv oziq moddani bevosita o'zi o'zlashtiradigan va mustaqil xayot kechiradigan begona o'tlar kiradi. O'suv davrining qisqa yoki uzunligiga qarab, begona o'tlar bir yillik, ikki yillik va ko'p yilliklarga bo'linadi. Bir yillik va ikki yillik begona o'tlar o'z hayoti davomida bir marta, ko'p yilliklari esa har yili bir necha marta urug' beradi.

1-jadval

Begona o'tlarning klassifikatsiyami

Noparazit begona o'tlar	Parazit va yarim parazit begona o'tlar
-------------------------	--

Kam yilliklar	Ko'p yilliklar:	Parazitlar:
Efemerlar	a) o'qildizlilar	a) ildiz parazitlari
Bahorgilar	6) popuk illizlilar	b) poya parazitlari
a) erta bahorgi	Vegetativ usulda kuchli	Yarim parazitlar
b) kech bahorgi	Ko'payadiganlar:	
	a) piyozlilar	
qishlovchilar	b) tugunaklilar	
kuzgilar	v) sudralib o'suvchilar	
ikki yilliklar	g) ildizpoyalilar	
	d) ildizbachkililar	

Bir yillik begona o'tlar eng ko'p va keng tarqalgan biologik guruh hisoblanadi. Ular faqat urug'idan ko'payadi. Ko'pchilik bir yillik begona o'tlar (itqo'noq, oqsho'ra, olabuta va boshqalar) geterokarpiya, ya'ni har xil kattalikdagi urug' hosil qilish xususiyatiga ega.

Bir yillik begona o'tlar o'z navbatida chiqish muddatlariga qarab efemerlar, bahorgi, qishlovchi va kuzgi begona o'tlar kabi bioguruhlariga bo'linadi.

Efemerlarning o'suv davri qisqa bo'lib ularning hayoti unib chiqishidan urug' yetilguncha 1,5-2 oy davom etadi. Bunga lolaqizg'aldoq, yulduz o't va boshqalar misol bo'ladi. Kuzda unib chiqqanlari qishlaydi. Ular kuzgi boshqali g'alla, birinchi yilga beda, kuzgi piyoz va boshqa ekinlar orasida ko'p uchraydi.

Bahorgi begona o'tlar o'z navbatida erta va kech bahorgilarga bo'linadi. Ularning maysalari bahorda va kuzda chiqadi, mavsumda bir marta urug' beradi. Bularga yovvoyi suli, olabuta kabi o'tlar misol bo'la oladi.

Kech bahorga begona o'tlarning urug'i tuproq yetarli qizigandagina unib chiqib, sekin rivojlanadi. Masalan, yovvoyi gultojixo'roz, semizo't, shamak, ituzum, tuyaqorin va boshqalar.

Begona o'tlarga qarshi kurashda ular urug'larining tinim davrini va ma'lum vaqtda hayotchanligini saqlash qobiliyatini bilish katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, bir qancha mayda urug'li bahorga begona o'tlarning urug'i 1-2 sm chuqurlikdan bemalol unib chiqsa, 5 sm va undan ortiqroq chuqurlikda esa mutlaqo unib chiqmaydi. Vaholanki, itqo'noqning urug'i 10-12 sm, yovvoyi suli 20 sm chuqurlikdan ham unib chiqishi mumkin (1-rasm).

1-rasm. Begona o'tlar

Yovvoyi suli g'allasimonlar oilasiga mansub bo'lib bir yillik begona o't hisoblanadi. Yovvoyi sulini ko'pchilik qora go'za deb ham ataydi. Boshpoyasining balandligi 20-80 sm bo'lib tik o'sadi. Maysalari och yashil bo'lib, tashqiki ko'rinishidan madaniy suliga o'xshaydi. Asosan bahorgi don ekinlari va ko'pincha suli orasida o'sib, urug'idan ko'payadi. Har bir o'simlikda o'rtacha 40-60 tagacha boshqoqcha qiladi, har bir tupida 660 donagacha urug' bo'ladi.

Oq sho'ra- olabuta-shuradoshlar oilasiga kiruvchi eng ko'p tarqalgan begona o't hisoblanadi. O'zbekistonda oq sho'ra, sassiq sho'ra, xushbo'y sho'ra keng tarqalgan. Xushbo'y sho'ra-sarg'ish-yashil rangli, xushbo'y hid chiqaradigan, bezli tukchalar bilan qoplangan. Odatda, sug'oriladigan va sug'orilmaydigan ekinlar orasida uchraydi. Sassiq sho'ra-o'ziga xos o'tkir hid chiqaradi. Sug'oriladigan ekinlar bilan bir qatorda hovlilarda, ariq va yo'l yoqalarida ko'p uchraydi. Oq sho'ra-barglari, unsimon dog'lar bilan qoplangan bo'lib, sug'oriladigan ekinlar, ayniqsa go'za orasida keng tarqalgan. Poyasi to'g'ri, bo'yi 40-100 sm ga yetadigan sershox, yaproqlari tuksimon, cheti qirrali bo'lib o'sadi. Sho'ra juda serurug bo'lib, bir tupda 1,5 mln tagacha urug' hosil bo'ladi.

Yovvoyi gultojixo'roz- gultojixo'rozlar oilasiga mansub bo'lib, bir yillik kech bahorgi begona o'tlardan hisoblanadi. Bir tup yovvoyi gultojixo'roz 500 ming va undan ortiq urug' hosil qiladi.

Shamak-qorakurmak-g'alladoshlar oilasidan bo'lib, bir yillik kech bahorgi begona o't hisoblanadi. Poyasi tuksiz bo'lib bo'yi 80-100 sm gacha yetadi. Yaproqlari tasmaimon cheti g'adir-budur, pastdan shoxlangan bo'ladi.

Itqo'noq-boshqodoshlar oilasiga kiruvchi, bo'yi 70 sm gacha yetadigan kech bahorgi bir yillik o't, uning 2 turi bor. Ko'k itqo'noq va oq itqo'noq

Qishlovchi begona o'tlar. Bu guruhga maysalari qishlash qobiliyatiga ega bo'lgan o'simliklar misol bo'la oladi. Kuzda ungan urug'lar ildiz enidan tupbarg hosil qilib hamma rivojlanish pallasida hatto gullash fazasida ham qishlashi mumkin. Bunga jag-jag misol bo'la oladi.

Jag-jag, achambiti butgullilar oilasiga kiruvchi, bo'yi 10 sm ba'zan 70 sm keladigan bir yoki bir qancha poyaga ega bo'lgan bir yillik o'tdir.

Kuzgi begona o'tlar. Bu o'tlarning urug'i kuzda unib chiqadi. Ularning maysasi yaxshi o'sishi va rivojlanishi uchun kuzgi, qishki davrdagi past harorat zarur. Kuzgi begona o'tlarning urug'i qaysi vaqtda unib chiqishdan qat'iy nazar, faqat kelgusi yili poya, gul, meva va urug' beradi. Bularga: metla, yaltirbosh, qoramiq kabi o'tlar kiradi.

Ikki yillik begona o'tlar. Ayrim o'tlarning o'sishi, rivojlanishi va urug' hosil qilishi uchun 2 yil zarur. Bu biologak guruhdagi begona o'tlarning urug'i bahorda, yozda unib chiqsa bir qish, kuzda unib chiqsa, ikki qish qishlaydi.

Ikki yillik begona o'tlarga qashqarbeda, sigirqyuruq, sariq yovvoyi beda, lattatikan, oq karrak, yovvoyi sabzi kabi o'simliklar misol bo'la oladi.

Ko'p yillik begona o'tlar. Bu biologik guruhdagi begona o'tlar oilasiga mansub bo'lib, 322 turni tashkil etib bir yillik va ikki yilliklardan farq qiladi. Ko'p yillik begona o'tlar generativ (urug'idan) va vegetativ (ildizpoya, ildiz kurtaklaridan) usulda kupayadi.

Ko'p yillik begona o'tlar, o'qildizlilar, iddizpoyalilar, ildizbachkililar, popuk ildizlilar, piyozlilar, tugunaklilar va sudralib o'suvchilarga bo'linadi. Ildizpoyali ko'p yillik begona o'tlarga g'umay, ajriq, qamish, salomalaykum, dala qirqbug'imi, achchiq miya, oq miya kabi o'tlar kiradi.

Ildizbachkililarga – qo'ypechak, yantoq, kakra, qizilmiya, bo'ztikan va boshqalar. Popukildizlilar - zubturum, bargizub va boshqalar. Piyozlilar anzur piyoz, gulpiyoz, qum piyoz, chuchqa piyoz, otashak piyoz, tog' piyoz, dasht piyoz va boshqalar. Sudralib o'suvchi o'tlarga: ayiqtovon, tugmachabosh, quyon o't, olmos o't va boshqalar kiradi.

Parazit begona o'tlar, parazit begona o'tlar yoki madaniy o'simliklar bilan yashab, ular hisobiga oziqlanadi. Ular haqiqiy va yarim parazit begona o'tlarga bo'linadi. O'zbekistonda haqiqiy parazit begona o'tlardan poya paraziti, zarpechak, devpechak va ildiz paraziti shumg'iya uchraydi.

Dalalarda begona o'tlarga qarshi samarali kurashish uchun avval ularni aniqlash, qay darajada ifloslanganligini bilish, karta tuzish hamda ularga qarshi kurash tadbirlarini to'g'ri tashkil qilish lozim. Bunda begona o'tlar 2 usul, ya'ni yurib ko'z bilan chamalab (taxminan) va aniq hisobga olinadi.

Ko'z bilan chamalash usuli oson va qulay, chunki bunda dalaning diagonali bo'yicha ma'lum oraliqda yurilib, begona o'tlar taxminan hisoblanadi va ballarga ajratiladi. Ballarga ajratishda akademik A.I. Maltsevning quyidagi 4 balli shkalasidan foydalaniladi.

1 ball – O'simlik qoplamida 5 % gacha begona o't bo'ladi.

2 ball – O'simlik qoplamida 5-25 %

3 ball – O'simlik qoplamida begona o't 25-50 %

4 ballda esa begona o'tlar madaniy o'simliklarga qaraganda ko'pchilikni tashkil etadi. Begona o'tlarni aniq hisobga olishda vazifaning mohiyatiga ko'ra oddiy yog'och rekadan 0,25, 0,5 yoki 1m² va undan katta ramka yasaladi. Yog'och ramkani begona o'tlar hisoblanadigan joyga qo'yib (1 ga maydonning o'rta hisobda 12 joyiga) ramkadagi begona o'tlar solinadi va yulib olinadi, keyin turlarga ajratiladi. Hatijada

yog'och ramka yuzasi uchun o'tlarni o'rtacha miqdori topiladi. Tekshirish natijasida olingan ma'lumotlarga asosan xo'jalik dalalarini begona o'tlar bilan ifloslanganlik haritasi tuziladi. Xarita dalalarda begona o'tlarning tarkibi va miqdorining o'zgarishiga ko'ra ularga qarshi har xil kurash tadbirlarini taxlashga va qo'llashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Атабаева Х., Умаров З. “Ўсимликшунослик” Ўқув қўлланма. Тошкент 2004 41. 142 А87U-6595/5
2. Атабаева Н., Қодирхо`жаев О. О`симликшunoslik. Т. «Уangiavlodasri», 2006.
3. Bobomirzayev P.X., Boboqulov Z.R. Photosynthetic activity of durum wheat on irrigated lands at different times and seeding rates. 1st International Forum on Bioeconomy for Sustainable Development of Countries and Regions (IFBSDCR) 27th & 28th April 2022, Samarkand 2022, 102-109 rr.
4. Djurayev A., Sharifov K., Rizayev Sh.X. The influence of the depth of plowing on water and physical properties of the soil in fighting against weeds in the wheat fields. «World science: Problems and innovations» VI Mejd. Nauchno-prak. Konferensii. Penza (Rossiya). 2016. 135-137 s.